

Nikola L. Gaćeša, *Radovi iz agrarne istorije i demografije*,
Novi Sad 1995.

Knjiga Nikole Gaćeše "Radovi iz agrarne istorije i demografije" predstavlja svojevrsnu zbirku radova posvećenu izučavanju agrara i obimnog kompleksa pitanja koje ono obuhvata. Sistematično i temeljno, Gaćeša analizira promene u zemljišno-svojinskim odnosima i zivanja na tlu agrara u Jugoslaviji i posebno Vojvodini, rasvetljavajući njihove uzroke, tok i posledice. Agrarne reforme i kolonizacije izvedene u obe Jugoslavije, njihova obeležja i razlozi koji su ih uslovljavali, kao i ekonomske i demografske posledice na makro i mikro planu, stožer su interesovanja Nikole Gaćeše i čest predmet njegovih istraživanja. Bez obzira na to da li proučava zemljišne svojinske odnose, agrarnoposedovnu strukturu, agrarne institucije ili demografska kretanja, Gaćeša je u svojim analizama, zasnovanim prvenstveno na izvornoj građi, podjednako ubedljiv.

Knjiga "Radovi iz agrarne istorije i demografije" napisana je na 556 strana, uključujući i Registar koji je priložen na kraju knjige. Ona sadrži 31 rad, od kojih svaki predstavlja tematski zaokruženu i posebnu celinu, ali su gotovo svi problemski i metodološki utkani u jedinstvenu materiju koju Gaćeša izučava – agrarnu istoriju. Istovremeno, neki od ovih radova zadiru i u oblast demografije i političke istorije. Radovi su prvenstveno izloženi po hronološkom sledu, u zavisnosti od razdoblja koje je autor proučavao. Pored toga, Gaćeša je nastojao da naglasi i njihovu tematsku povezanost, tako da se mnogi radovi u ovoj knjizi po svojoj tematici nadovezuju jedni na druge.

Svojim istraživanjima Gaćeša zadire u nedovoljno proučene oblasti jugoslovenske istoriografije. Pojedini radovi u ovoj knjizi su, u stvari, putokazi za dalja istraživanja. U nekima od njih, Gaćeša otvara brojne probleme i naglašava šta bi se dalje moglo istraživati.

Zbog svog izuzetnog kvaliteta i značaja, ovi radovi zaslužuju da se, makar u osnovnim crtama, ukaže na svaki od njih.

U radu "Zemljišni odnosi u Vojnoj granici od polovine XVI do XIX veka" dat je opšti prikaz razvitka zemljišnih odnosa na području Vojne krajine od tridesetih godina XVI veka do 1881. godine, kada je ona ukinuta. Sažeto i jezgrovito, autor ukazuje na razvoj i promene u zemljišno-svojinskim odnosima na ovom tlu, kao i politiku bečkog dvora koja je na njih presudno uticala. U radu su analizirani uzroci i razlozi koji su motivisali austrijske vlasti na zaštitu "slobodnog krajiškog poseda", prava krajišnika koja su proizlazila iz njihovog specifičnog položaja, ali i nastojanja hrvatske vlastele da utiču na "inkorporaciju Vojne krajine u bansku Hrvatsku". Autor analizira normativno-pravnu regulativu bečkog dvora, kao osnov vlasničkih prava krajišnika na zemlju, a u skladu sa tim po etapama sistematizuje celokupan razvitak zemljišno-svojinskih odnosa na području Vojne krajine.

Procesi formiranja i razvitka posedovnih odnosa u Vojvodini, kao i njihova struktura, predmet su sledećeg rada, pod nazivom "Posedovni odnosi u Vojvodini pred Prvi svetski rat". Gaćeša smatra da su na razvitak posedovnih odnosa u Vojvodini gotovo presudno uticale segregacija i komasacija zemljišta. U tekstu je pokazano kako je izvedena deoba pašnjaka u Bačkoj i ukazano je na osnovne probleme segregacije na tom području. Prikazani su i zemljišno-svojinski odnosi u Banatu i Sremu, kao i neke osobenosti strukture posedovnih odnosa u Sremu uzrokovane specifičnim istorijskim okolnostima. Jedno od obeležja posedovnih odnosa u Vojvodini početkom XX veka bilo je istovremeno postojanje krupnih zemljišnih poseda, kako to Gaćeša kaže nekad i pravih latifundija, a mnoštvo seljaka sa nedovoljno zemlje ili bez nje.

U studiji "Srpsko zadrugarstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od 1897. do 1918" Gaćeša, pored ostalog, ukazuje na uzroke koji su uticali na stvaranje srpskog zadrugarstva u Hrvatskoj i Slavoniji, pri čemu prvenstveno ističe nacionalne i ekonomske činioce. Nacionalno obeležje tih zadruga bilo je jedna od njihovih osnovnih karakteristika. Gaćeša čitaoca upozna je sa pravom osnovom za osnivanje ovih zadruga, kao i njihovom organizacionom strukturom. U tekstu je posebna pažnja posvećena osnivanju, pravilima i različitim aktivnostima Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga u Austrougarskoj. Gaćeša analizira razvitak srpskog zadrugarstva u Hrvatskoj i Slavoniji, pored ostalog i tako što utvrđuje i izlaže podatke o njihovom brojčanom razvitku po područjima i po godinama, prikazuje raznovrsne delatnosti koje su obavljale. U vremenu od 1907. do 1910. došlo je do ekspanzije u razvitku srpskog zemljoradničkog zadrugarstva, što je u tekstu argumentovano podacima o njihovom brojnomo uvećanju. Obilje kvantitativnih podataka koje Gaćeša prikazuje i tumači jedan je od kvaliteta ovog teksta. Gaćeša je izneo podatke o brojnom stanju zadruga po oblastima, njihovom članstvu, profesionalnoj strukturi članstva, finansijskom stanju zadruga, dugovima zadruga, svrsi za koju su zajmovi bili upotrebljavani itd. Ovim radom Gaćeša je ukazao na značaj i dvodecenijsku delatnost srpskog zadrugarstva u Hrvatskoj i Slavoniji.

U radu "Uloga agrarnog faktora u stvaranju jugoslovenske države 1918" Gaćeša analizira zemljišno-svojinske odnose, stanje i prilike u agraru na teritorijama koje su ušle u sastav jugoslovenske države i nastoji da sagleda vezu i ulogu koju je agrarni faktor imao u njenom stvaranju. Krajem XIX i početkom XX veka na tim prostorima postojali su različiti agrarni odnosi, što je bilo posledica drugačijih istorijskih okolnosti, uticaja, kao i specifičnog geo-političkog položaja Balkana. Otuda su istovremeno na prostoru buduće jugoslovenske države postojali, kaže Gaćeša, slobodni parcelni selja-

ci, kapitalistički veleposednici, fideikomisni vlasnici, ali i kmetovi, koloni, čivčije, kao i kućne zadruge. U radu je dat pregled zatečenih agrarnih odnosa na ovom tlu, počev od agrarnoposedovne strukture u Sloveniji, zatim u Hrvatskoj i Slavoniji; prikazani su agrarni odnosi u Dalmaciji, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, agrarne prilike i odnosi u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori, Srbiji i ukazano je na njihove osobenosti i specifičnosti agrarne strukture. Po Gaćeši, u vreme Prvog svetskog rata dva društvena procesa, jedan ekonomsko-socijalni i drugi državno-pravni i politički, bili su pri svom kraju. "Reč je o istovremenom konstituisanju slobodnog seljačkog vlasništva i konačnom oslobođenju od strane vlasti, ujedinjenju i obrazovanju zajedničke države". Potreba i težnja da se u jugoslovenskim zemljama privede kraju konstituisanje slobodnog seljačkog poseda i ustoliči slobodno vlasništvo seljaka imalo je značaj u stvaranju jugoslovenske države, jer je ona "stvorila realne osnove za punu afirmaciju i svestrani razvitak slobodnog seljačkog vlasništva".

"Agrarna politika prve i druge Jugoslavije" naziv je jednog kraćeg rada, u kojem Gaćeša naznačava i naglašava ključne probleme vezane za ovu tematiku, odnosno ukazuje na ideologiju i doktrinarne osnove na kojima se ta politika bazirala. Gaćeša uočava odsustvo kontinuiteta u agrarnoj politici Jugoslavije i piše o postojanju dve agrarne politike, prve, koja se zasnivala na neofiziokratskom učenju i koja je bila karakteristična za prvo razdoblje razvitka Jugoslavije, od 1918. do 1941, i druge, utemeljene na marksističkoj doktrini, realizovane u drugom periodu, od 1945. do kraja osamdesetih godina. Protivrečnost i nedoslednost je, po Gaćeši, bilo jedno od osnovnih obeležja jugoslovenske agrarne politike. To je posebno bilo izraženo nakon 1945. godine. Gaćeša s pravom konstatuje da se "... agrarna politika obe Jugoslavije bez dvoumljenja može oceniti kao najneuspešija strana njenog sedmodecenijskog društvenog razvitka", kao i to da je jedan od uzroka stanja u kojem

se nalazila jugoslovenska poljoprivreda upravo u doktrinarnim osnovama agrarne politike.

U radu "Prilog proučavanju agrarnoposedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije", Gaćeša tumači vezu između političkih događaja i revolucionarnih previranja, sa jedne strane, i postojeće agrarnoposedovne strukture, sa druge. Na taj način, ukazano je na pojedine aspekte ovog problema koji su u jugoslovenskoj historiografiji nedovoljno izučeni. U tekstu je prikazana agrarnoposedovna struktura u Vojvodini, odnosno precizni podaci do kojih je autor teksta mogao doći dati su za njen velikoposednički deo. Zastareli proizvodni odnosi i brojne suprotnosti uslovili su stanje u kojem su promene u agrarnoposedovnoj strukturi priželjkivale, kako to Gaćeša kaže, svaka na svoj način, seljaštvo, radnička klasa i buržoazija. Nezadovoljstvo seljaka koje se ispoljavalo u spontanim i stihijskim aktivnostima, Gaćeša ilustruje jezgrovitim prikazom događaja u Banatu, Bačkoj i Sremu. Prethodne odredbe za primenu agrarne reforme konačno su najavile i legalizovale promene u agrarnoposedovnoj strukturi.

Jugoslavija je između dva svetska rata po strukturi svog stanovništva bila seljačka zemlja, a njena osnovna privredna delatnost bila je poljoprivreda. Takve okolnosti uslovile su i dovele do toga da gotovo nije bilo političke organizacije i partije u jugoslovenskoj državi koja je u svojim programskim stavovima ostala indiferentna prema agrarnoj problematici. Odnos građanskih političkih partija prema agrarnom pitanju, koje se u tom razdoblju manifestovalo prvenstveno kao pitanje zemljišne svojine i vlasništva nad zemljom, Gaćeša analizira u studiji "Agrarni programi građanskih političkih partija u Jugoslaviji između dva svetska rata". Ova zanimljiva studija, u kojoj Gaćeša iscrpno prikazuje stavove građanskih partija i njihove agrarne programe, sastoji se od dva dela. Prvi deo posvećen je agrarnim programima građanskih partija koje su nastale pre stvaranja jugoslovenske države i Prvog

svetskog rata. Tu su prikazani osnovni programski stavovi vezani za agrarnu problematiku četiri građanske partije: Narodne radikalne partije, Hrvatske pučke seljačke stranke, Slovenačke ljudske stranke i Jugoslovenske demokratske stranke. Gaćeša konstatuje da su, sa izuzetkom Hrvatske pučke seljačke stranke, agrarni programi partija osnovanih pre Prvog svetskog rata imali "periferan značaj, potčinjeni su političkim ciljevima i zadacima liberalnog građanstva". U doba stvaranja Jugoslavije, političke partije mahom su određivale svoj odnos prema agrarnoj reformi, izjašnjavajući se za nju, što je u krajnjoj liniji bilo vezano za pitanje pridobijanja političke podrške seljaka. U drugom delu rada prikazani su agrarni programi građanskih političkih partija koje su osnovane posle 1918. godine, dakle u Jugoslaviji. Prikazani su agrarni programi Demokratske stranke, Samostalne demokratske stranke, Republikanske demokratske stranke, Hrvatske zajednice, Saveza zemljoraednika, Narodne seljačke stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije, Samostojne kmetijske stranke, Jugoslovenske nacionalne stranke, kao i programi političkih partija nacionalnih manjina: Nemačke, Mađarske i Rumunske partije. Analizu agrarnih programa ovih partija Gaćeša zaključuje konstatacijom da su oni nudili više različitih mogućnosti za rešavanje agrarnog problema "počev od konzervativnih do reformističkih, ali bez težnji da zemljišna svojina doživi revolucionarni prevrat".

Jedna od centralnih tema interesovanja Nikole Gaćeše je problematika vezana za agrarnu reformu i kolonizaciju sprovedenu u Jugoslaviji, njene uzroke i posledice, načine na koje se odražavala na agrarnoposedovnu strukturu. U radu "Agrarna reforma u Jugoslaviji (1918-1948)" Gaćeša daje celovit prikaz toka i ishoda agrarne reforme, kako one koja je izvedena u međuratnoj Jugoslaviji, tako i reforme koja je sprovedena nakon Drugog svetskog rata, u periodu od 1945. do 1948. godine. Kompoziciju ovog rada čine tri relativno zasebne celine, u kojima

Gaćeša objašnjava karakteristike agrarne reforme iz 1919. godine, ukazuje na promene u agrarnoposedovnoj strukturi tokom rata i, konačno, na obeležja i ishode agrarne reforme izvedene nakon Drugog svetskog rata. Tumačeći značaj reforme iz 1919. godine, Gaćeša razmatra i promene nastale u agrarnoposedovnoj strukturi. Suštinu kolonizacije, koja je sprovedena istovremeno sa agrarnom reformom, Gaćeša vidi u njenim socijalnim i nacionalno-političkim obeležjima. Tokom rata politiku okupacione uprave karakterisalo je "nasilno menjanje zatečene agrarnoposedovne strukture", čime su uglavnom bili poništeni rezultati međuratne agrarne reforme. U tekstu je ukazano i na migraciona kretanja stanovništva koja su tom politikom izazvana, ali i na iseljavanje Nemaca iz Jugoslavije koje se odvijalo pri kraju Drugog svetskog rata. Gaćeša ukazuje i na promene u agrarnosvojinskim odnosima, prouzrokovane Odlukom Predsedništva AVNOJ-a iz novembra 1944. godine. Analizu agrarne reforme nakon rata Gaćeša bazira na prikazu normativno-pravne regulative jugoslovenske države, agrarne administracije angažovane na njenom sprovođenju, iznosi podatke o veličini agrarnog fonda i kategorija poseda koji su ga činili, kao i podatke o njegovoj raspodeli. Agrarna reforma je "još više usitnila zemljišni posed", što je u tekstu argumentovano upoređivanjem podataka iz popisa od 31. III 1931. i od 31. I 1949. Posledice agrarne reforme Gaćeša vidi kao protivurečne, jer je ona, s jedne strane, omogućila da zemlja pripadne onima koji je obrađuju, time i ostvarila "davnashnje težnje" seljaštva na ovim prostorima, ali, sa druge strane, nepovoljno se odrazila na poljoprivrednu proizvodnju. Reforma je takođe uticala i na tzv "osrednjačenje sela", što Gaćeša vidi kao njenu najznačajniju posledicu.

U istraživanjima Nikole Gaćeše zastupljena je i problematika vezana za privrednu istoriju Vojvodine, a jedan od tih radova je i studija "Privreda Vojvodine između dva svetska rata". U samom tekstu autor naznačava svoj pristup ovoj

tematici, utvrđuje glavne komponente pojave koju istražuje i usmerava istraživanje na nekoliko ključnih činilaca. Tako Gaćeša određuje međe i osnov ovog rada, usmeravajući ga na određivanje okvira privredne problematike, najvažnija zbivanja u pojedinim privrednim granama, značajne procese i tokove privrednog razvitka, rezultate tog razvitka i, konačno, na utvrđivanje uloge i značaja vojvođanske privrede u privredi Jugoslavije između dva rata. Gaćeša sistematizuje privredni razvitak Vojvodine u međuratnom periodu na nekoliko etapa, utvrđuje osnovne karakteristike i obeležja svake od njih. Analizu razvitka industrije u Vojvodini Gaćeša bazira na posmatranju njenih energetske izvora, razvitka preduzeća industrijskog karaktera, prehrambene industrije. On smatra da je industrijski razvoj Vojvodine "tekao usporeno prema proseku tog razvoja u Jugoslaviji", pored ostalog i zbog skromnih ulaganja u vojvođansku industriju. Činjenica da je poljoprivreda u Jugoslaviji bila zanemarena, posebno se nepovoljno odražavala na privredu Vojvodine. Jedan od faktora koji je uticao na ekonomski razvitak Vojvodine bila je agrarna reforma i kolonizacija i u tom značenju je posmatrana u ovom radu. Istovremeno, Gaćeša piše i o ekonomskim migracijama iz Vojvodine u evropske i prekomorske zemlje, uslovljene teškim položajem bezemljaša i seoske sirotinje. Studija o privredi Vojvodine obuhvatila je i razvitak pojedinih privrednih grana, kao i osnovne karakteristike tog razvoja. Gaćeša prikazuje tok razvitka vojvođanskog zanatstva, bankarstva, saobraćaja i trgovine. Završni deo rada posvećen je razvitku zadrugarstva u Vojvodini.

U radu "Specifičnosti društvene strukture u Vojvodini u međuratnom razdoblju (1919-1941)" Gaćeša je ukazao na osobenosti društvene strukture u Vojvodini između dva rata, ograničavajući se na analizu nacionalnih i socijalnih elemenata te strukture, na opšti prikaz dinamike njenog razvitka i promena nastalih u njoj. Gaćeša prikazuje nacionalnu strukturu Vojvodine, odnosno narode koji su

je sačinjavali, kao i osnovne karakteristike odnosa među njima. Analiza socijalne strukture sastoji se iz prikaza dve velike grupe te strukture, seljaštva i proletarijata, a osnovne napomene date su i o vojvođanskom građanstvu, kao i o plemstvu koje je u ranijim razdobljima postojalo na ovom tlu.

“Opšta obeležja agrarne reforme i kolonizacije u Vojvodini (1919-1941)” naziv je kraćeg rada u kojem Gaćeša tumači motive za izvođenje agrarne reforme i kolonizacije, značaj i osnovna obeležja koja su imali u Vojvodini. Agrarnu reformu Gaćeša vidi prvenstveno kao socijalno-političku meru, “sa izrazitim nacionalno-političkim obeležjima”. Po tome što je uticala i na promene u posedovnim odnosima, ona je bila i socijalna mera. Politička uloga reforme manifestovala se na različite načine. Pored ostalog, da bi dobile političku podršku, nekad i iz krajnje pragmatičnih razloga, sve partije su se izjašnjavale za agrarnu reformu. Nacionalno-političko obeležje agrarne reforme u Vojvodini ispoljavalo se i u nemoćnosti pripadnika neslovenskih nacionalnih manjina da dobiju zemlju i budu korisnici agrarne reforme. Gaćeša ukazuje i na jedno, u nauci nedovoljno analizirano značenje agrarne reforme, njeno kontrarevolucionarno obeležje. On dovodi u vezu izvođenje reforme sa nastojanjima da se uklone i suzbiju ideje Oktobarske revolucije i spreči ponavljanje ruskih zbivanja. Istorijski smisao agrarne reforme Gaćeša vidi u tome što je ona makar delimično raspodelila zemljišni fond u Vojvodini i oslobodila put delovanju kapitalističkih odnosa u poljoprivredi. Kolonizacija je, kaže Gaćeša, bila “organizovani migracioni poduhvat”, mada je tokom njenog sprovođenja bilo i stihijskog naseljavanja. Njenu suštinu autor teksta vidi u socijalnim i nacionalno-političkim motivima.

U radu “Naseljavanje Kosova i Metohije između dva svetska rata i rešavanje naseljeničkog pitanja posle Drugog svetskog rata” autor hronološki prati zbivanja vezana za naseljavanje stanovnika u tim krajevima počev od međuratne kolo-

nizacije, promena nastalih tokom okupacije, pa do ishoda i rešavanja ovog pitanja u posleratnoj Jugoslaviji. Autor ukazuje na razloge koji su doveli do naseljavanja južnih krajeva između dva rata i normativno-pravnu osnovu po kojoj je ono izvedeno. U radu je precizno pokazano koje su kategorije stanovnika tu mogle dobiti zemlju, koje zemljište je upotrebljeno za njihovo naseljavanje i kako je zemlja podeljena. U tekstu je pocrtano da “zemljišta privatnih vlasnika nisu uzimana za svrhe naseljavanja”. Tokom rata, političkom okupacione uprave poništeni su rezultati predratne agrarne reforme na Kosovu i Metohiji. Subjektima međuratne agrarne reforme zemlja je oduzimana i naseljena lica su proterana iz ovih krajeva. Na Kosovu i Metohiji okupacione vlasti praktično su sprovele novu reformu, a zemlja je dodeljena drugim licima “isključivo Albancima, među kojima je bilo mnogo doseljenika iz Albanije”. U daljem tekstu Gaćeša rasvetljava tok i način na koji je rešen problem naseljenika na Kosovu i Metohiji nakon oslobođenja. Gaćeša iznosi gledište po kojem je ideološka i politička osnova agrarne reforme, koja je 9. marta 1945. najavljena u Deklaraciji Privremene vlade DFJ, “trebalo da bude zasnovana na proklamovanoj agrarnoj politici Komunističke partije Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata”, odnosno na Rezoluciji V zemaljske konferencije. Shvatanja bazirana na toj Rezoluciji podrazumevala su reviziju međuratne agrarne reforme, “a u nekim slučajevima i njeno anuliranje”. Gaćeša u tekstu pokazuje razlike u pristupu i shvatanju načina na koji je trebalo rešiti kolonizacioni problem na Kosovu i Metohiji, između Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, sa jedne, i Sretena Vukosa-vljevića, ministra za kolonizaciju, sa druge strane. Autor kaže da je još pri kraju Drugog svetskog rata Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju delao u smislu realizovanja agrarne politike koju je KPJ zagovarala pred rat. Namere rukovodioca KPJ na Kosovu i Metohiji “da spreče povratak preživelih predratnih naseljenika na Kosovo i Metohiju pokušao je da

onemogućiti Sreten Vukosavljević, ali bez uspeha". Oprečna shvatanja postojala su i nakon donošenja Zakona o reviziji deljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i Kosovskometohijskoj oblasti. Tokom realizacije ovog zakona, različita shvatanja su se u stvari iskristalisala kao sukob dve različite politike, koje evidentno nisu mogle biti usaglašene. Ukidanje Ministarstva za kolonizaciju i uklanjanje S. Vukosavljevića, Gaćeša vidi kao "poraz politike koja je nastojala da se predratni naseljenici vrata na Kosovo i Metohiju". Iznoseći rezultate revizije i podelu kolonističkog zemljišnog fonda, stvorenog od zemlje kolonista koji su u ovim krajevima izgubili pravo na zemlju, Gaćeša zaključuje da su "praktično poništeni rezultati agrarne reforme i naseljavanja Kosova i Metohije između dva svetska rata".

Jedan od radova u ovoj knjizi koji po svojoj tematici spada i u domen demografskih istraživanja je kraći rad "Naseljavanje Srba optanata iz Rumunije u Jugoslaviju između dva svetska rata". U njemu Gaćeša ukazuje na nedovoljno izučenu problematiku u jugoslovenskoj nauci, pojavu optanata, konkretno doseljavanja Srba iz Rumunije u Jugoslaviju i Rumuna u Rumuniju. Gaćeša objašnjava uzroke naseljavanja Srba optanata iz Rumunije u Banat u međuratnom razdoblju tokom sprovođenja agrarnih formi u obe zemlje. Prikazan je način na koji je pravno regulisan status nepokretnih imanja u pograničnoj zoni i kako su rešavana sporna pitanja iz agrarne problematike između Jugoslavije i Rumunije. Ovim radom Gaćeša prvenstveno ukazuje na problematiku koju tek treba istražiti.

Nekoliko radova u ovoj knjizi posvećeno je položaju pripadnika nacionalnih manjina koji su živeli u Vojvodini u razdoblju između dva rata. Njihov položaj analiziran je prvenstveno u sferi agrarnosvojinskih odnosa. Gaćeša objašnjava ishode i posledice koje je u međuratnoj Jugoslaviji imala agrarna reforma i načine na koje se ona reflektovala na položaj vojvođanskih Slovaka, Nemaca i Rusina. Nije suviše konstatovati da

je ta tematika u jugoslovenskoj istoriografiji nedovoljno proučavana i već po tome ovi radovi su nesumljivo korisni. To su sledeći radovi: "Vojvođanski Slovaci u agrarnoj reformi posle Prvog svetskog rata", "Nemci u agrarnoj reformi i vlasništvu obradivog zemljišta u Vojvodini 1919-1941" i "Rusini između dva svetska rata". Gaćeša iznosi raspoložive podatke o agrarnoposedovnoj strukturi ovih narodnosti, ukazujući u svakom radu na posebnosti koje su je karakterisale. Tako, na primer, i pored izdiferencirane posedovne strukture, vojvođanski Slovaci i vojvođanski Rusini nisu imali veleposednika, za razliku od vojvođanskih Nemaca, koji su upravo tu "imali relativno snažne pozicije". Gaćeša pokazuje kakvi su bili interesi kod tih narodnosti u agrarnoj reformi, kako je ona sprovedena i načine na koje su se agrarni interesenti borili za realizaciju svojih prava. Nastojanja agrarnih interesenata da dobiju zemlju Gaćeša ilustruje brojnim primerima, prikazuje njihove molbe i zahteve, kao i načine na koje su one rešavane. Upoređivanjem ovih tekstova može se uočiti različit položaj pojedinih narodnosti u agrarnoj reformi. U nekim od navedenih radova Gaćeša svojim istraživanjima ide još dalje i prevazilazi izučavanje rezultata i posledica agrarne reforme. Tako, analizira ekonomski prodor Nemaca i značajno uvećanje njihovog udela u zemljišnom vlasništvu u Vojvodini pred Drugi svetski rat. Istraživanje o vojvođanskim Rusinima, pored položaja u agrarnoj reformi, obuhvatilo je i njihov politički, kulturni i prosvetni razvitak između dva svetska rata.

U prilogu "O ukidanju fideikomisa 1934. u Jugoslaviji" autor je, kako sam kaže, želeo tek da ukaže na problematiku fideikomisne imovine i zemljišne svojine, koja do danas nije obimnije izučavana. Fideikomis kao zemljišnosvojinska ustanova, čije je poreklo još u rimskom pravu, bio je "izdanak feudalnog zemljišnog vlasništva" i postojao je u onim jugoslovenskim zemljama u kojima se dugo održala austrijska i mletačka vlast. U tekstu je pokazano kako je u Jugoslaviji

rešavan problem fideikomisa, analizom zakona koji su tretirali tu problematiku, izložena su sporenja nastala početkom dvadesetih godina između onih koji su težili očuvanju fideikomisa i pobornika njihovog ukidanja i prikazano je kako je konačno likvidiran fideikomis u Jugoslaviji.

Problematici naseljenika koji su po osnovu međuratne agrarne reforme i kolonizacije naseljeni u južne krajeve Jugoslavije i u Vojvodinu, Gaćeša je posvetio još jedan rad, da bi ovog puta analizirao njihovu sudbinu tokom Drugog svetskog rata. Naziv tog rada je "Stradanja Srba naseljenika u Drugom svetskom ratu". Položaj srpskih porodica koje su tokom međuratne agrarne reforme kolonizovane na Kosovo i Metohiju, Makedoniju, Vojvodinu i Slavoniju, prikazan je po područjima, u zavisnosti od okupacionih režima koji su u njima bili uspostavljeni. Gaćeša je izneo podatke o masovnom proterivanju i iseljavanju Srba, njihovoj internaciji u logore. U zaključku rada je konstatovano da je od 44.187 naseljeničkih porodica Srba, tokom rata iz ovih krajeva proterana 33.341 porodica. Deo proteranih naseljenika bio je pobijen, ali o njihovom broju, kaže Gaćeša, nema pouzdanih podataka.

U radu "Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918-1948)" Gaćeša kontinuirano prati migraciona kretanja Srba i Crnogoraca, u sklopu državno organizovanih reformi i migracionih poduhvata. Tokovi ovih kretanja analizirani su počev od međuratne kolonizacije na Kosovo i Metohiju, kolonizacije Vojvodine i Slavonije u razdoblju između dva rata, pa do naseljavanja Vojvodine nakon oslobođenja, u periodu od 1945. do 1948. godine.

Nekoliko radova u ovoj knjizi tematski je posvećeno domašajima agrarne reforme u Jugoslaviji na pojedine kategorije poseda. Ta tematika tretirana je i u radu "Zemljišni posedi fruškogorskih manastira u agrarnoj reformi posle Prvog i Drugog svetskog rata". Gaćeša rasvetljava ishode i odraze agrarne reforme na zemljišne posede koji su pripadali

fruškogorskim manastirima i to od 1919. godine kada su po osnovu Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme ovi posedi postali objekti reforme, pa do njihovog položaja tokom sprovođenja agrarne reforme u posleratnoj Jugoslaviji. U radu su prikazani i pokušaji da se manastirski posedi sačuvaju i izuzmu od agrarne reforme. U zaključku rada Gaćeša konstatuje da je "njihovo razbaštinjenje, započeto još 1919. dovedeno 1946. do kraja", jer je fruškogorskim manastirima preostalo samo 1,72% od ukupne površine poseda koje su imali u vremenu otpočinjanja reforme iz 1919. godine.

"Krajiške zemljišne zajednice i imovne opštine u agrarnoj reformi 1919-1941, 1945-1948. i njihovo ukidanje", naziv je kraćeg priloga posvećenog izučavanju položaja zemljišnih zajednica i imovnih opština tokom realizovanja agrarne reforme u obe Jugoslavije. U radu je analiziran odnos državnih vlasti prema njima i iznete su zakonske odredbe i propisi po kojima su posedi ovih zajednica i imovnih opština postajali objekti agrarne reforme ili su, na neki način, izuzimani od nje. Gaćeša piše da su posedi zemljišnih zajednica i imovnih opština bili objekti agrarne reforme između dva rata i da je već 1919. i početkom 1920. eksproprisan jedan deo njihovih obradivih površina. To je zemljište davano agrarnim subjektima u privremen zakup, pri čemu su prvenstvo u tome imali siromašni seljaci, članovi ovih opština. Nakon oslobođenja, tokom 1945. godine, posedi zemljišnih zajednica i imovnih opština nisu bili objekti agrarne reforme. To je imalo osnov u merama i propisima koje je doneo Agrarni savet DFJ. Gaćeša smatra da je značajan uticaj na donošenje takvog rešenja imao S. Vukosa-ljević, "inače pobornik očuvanja starih kolektivnih oblika zemljišnog vlasništva". Nakon ukidanja Ministarstva za kolonizaciju i Agrarnog saveta, krajem 1946. i tokom 1947. godine došlo je do promena u tretiranju ove problematike. Bila je pripremana likvidacija zemljišnih zajednica i imovnih opština. Ona je omogućena zakonima koje je doneo Sabor NR

Hrvatske, a potom i Narodna skupština NR Srbije, po kojima je, pored ostalog, imovina zemljišnih zajednica i imovnih opština postala opštenarodna imovina.

U radu "Promene u agrarnoposedovnim odnosima i migraciona pomeranja u Vojvodini 1943." Gaćeša prati zbivanja i promene u zemljišno-svojinskim odnosima na ovom području, usmeravajući analizu u dva pravca. Sa jedne strane, u prvom delu rada Gaćeša sagledava promene u zemljišnim svojinskim odnosima izazvane politikom okupacionih režima, kao i prisilna iseljavanja stanovnika koja su ih pratila. Gaćeša analizira u osnovi nasilne i po razmerama obimne promene agrarnoposedovne strukture na području Srema, Banata i konačno Bačke, gde su te promene bile posebno izražene. S druge strane, Gaćeša prikazuje mere vezane za promenu agrarnoposedovnih odnosa na oslobođenim teritorijama, što je elaborirano u drugom delu rada. Primena mera konfiskacije neprijateljske imovine, ali samo kao individualne mere, konstantno je karakterisala aktivnosti narodnooslobodilačkih vlasti na oslobođenim teritorijama. Takođe, napuštena zemlja korišćena je za potrebe NOR-a. Gaćeša zaključuje da su takve aktivnosti "simbolično nagoveštavale dublje promene kada za njih budu stvoreni povoljniji unutrašnji i međunarodni uslovi" i upravo u tome vidi njihov značaj.

Nekoliko radova u ovoj knjizi posvećeno je delatnosti Sretena Vukosavljevića u jednom kraćem razdoblju kada je bio ministar za kolonizaciju u Privremenoj vladi DFJ i član Agrarnog saveta. Na osobenost njegovog položaja, po Gaćeši, bitno su uticale okolnosti da Vukosavljević nije bio komunista, a delao je u uslovima potpune dominacije KPJ i uspostavljanja njene državno-partijske vladavine i "da je kao ruralni sociolog i čovek liberalnih političkih opredeljenja, sa iskustvom predratnog sprovednika agrarne reforme i kolonizacije u Makedoniji i na Kosovu, trebalo da sprovedi njemu u mnogo čemu stranu kolonizacionu politiku Komunističke partije Jugoslavije". Planovi, aktivnosti i rad S. Vukosavlje-

vića, kao ličnosti koja se nakon oslobođenja nalazila na najistaknutijem položaju u realizovanju državno organizovanih migracija u Jugoslaviji, izloženi su u radu "Delatnosti Sretena Vukosavljevića kao ministra za kolonizaciju od marta 1945. do februara 1946". I pored obimnih aktivnosti i plodnog rada Ministarstva kojim je Vukosavljević rukovodio, ono je ukinuto februara 1946. godine. Time je Vukosavljević uklonjen sa političke scene posleratne Jugoslavije. Uzroke njegovog uklanjanja Gaćeša uočava prvenstveno u Vukosavljevićevom opiranju da "u potpunosti sprovodi agrarnu i kolonizacionu politiku KPJ na Kosovu", koja se, po Gaćeši, temeljila na Rezoluciji V zemaljske konferencije KPJ, a u skladu sa tim na "anuliranju rezultata" međuratne agrarne reforme i kolonizacije, kao i na "zabrani povratka naseljenika na Kosovo". Izvesne promene u agrarnoj politici, nagoveštene početkom 1946. i pretpostavke da ih Vukosavljević ne može prihvatiti, Gaćeša takođe navodi kao jedan od uzroka uklanjanja Vukosavljevića sa javne scene.

Delatnost i aktivnosti S. Vukosavljevića u posleratnoj Jugoslaviji Gaćeša analizira i u sledećem radu, pod nazivom "Sreten Vukosavljević i primena Zakona o reviziji od 3. avgusta 1945. na Kosovu". U radu je, pored ostalog, ukazano i na oprečna shvatanja Ministarstva za kolonizaciju, na čijem je čelu Vukosavljević bio, i Oblasnog narodnog odbora Kosovsko-metohijske oblasti o primeni Zakona o reviziji.

Shvatanja S. Vukosavljevića i pojedine stavove koje je zagovarao dok je rukovodio Ministarstvom za kolonizaciju Gaćeša je prikazao i u kraćim radovima pod nazivom: "Stav Sretena Vukosavljevića prema raspodeli republičkih naseljeničkih kvota i rejona u Vojvodini 1945. godine" i "Sreten Vukosavljević o Muslimanima u naseljavanju Vojvodine posle Drugog svetskog rata".

Jedan od radova koji tretira problematiku vezanu za agrarnu reformu i kolonizaciju je i studija "Agrarna reforma i kolonizacija u Vojvodini 1945-1948". Do-

meti i posledice agrarne reforme izvedene u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata posebno su bili izraženi na području Vojvodine. Otuda i izuzetan značaj Gaćešinih proučavanja toka i sprovođenja agrarne reforme i kolonizacije na ovom području, njenih ishoda i rezultata. Zaključke o njenim posledicama, Gaćeša temelji na mnoštvu podataka iz izvorne dokumentacije. Autor konstatuje da je, pored ostalog, agrarna reforma dovela do daljeg usitnjavanja gazdinstava i "osetnog smanjenja njihovih proizvodnih sposobnosti u poređenju sa stanjem uoči Drugog svetskog rata".

U prilogu "Demografske i socijalne prilike u Vojvodini u vreme njenog prisajedinjavanja Kraljevini Srbiji 1918. godine" Gaćeša iznosi pokazatelje o demografskoj strukturi Vojvodine, na osnovu popisa stanovnika koji je izvršen u Kraljevini SHS 1921. godine. U višenacionalnoj demografskoj strukturi Vojvodine Srbi su bili najmnogobrojnija etnička grupa. Analiza socijalnih prilika podrazumevala je i prikaz socijalne strukture Vojvodine, o čemu su, međutim, sačuvani samo neki podaci. Gaćeša u ovom prilogu ukazuje na osnovne elemente te strukture i na neistražena i otvorena pitanja vezana za ovu problematiku.

"Prilog proučavanju emigracionih problema u Vojvodini između dva svetska rata" jedan je od radova u ovoj knjizi koji pored istoriografskih spadaju i u domen demografskih istraživanja. Neravnopravan položaj pripadnika neslovenskih vojvođanskih narodnosti ispoljavao se, pored političkog i na ekonomskom planu, a to je posebno bilo naglašeno u sferi agrarno posedovnih odnosa. To je, po Gaćeši, "odlučujuće uticalo" na emigracije pripadnika tih narodnosti iz Vojvodine, pre svega na Mađare, Rumune i Nemce, ali su u emigracionim procesima, mada u skromnijim razmerama, učestvovali i pripadnici slovenskih narodnosti. Tokom sprovođenja međuratne agrarne reforme pripadnici neslovenskih narodnosti praktično su bili onemogućeni da dobiju zemlju, što je uticalo na

emigracije siromašnih seljaka i bezemljaša. Međutim, i kod onih narodnosti koje su reformom dobijale zemlju, pre svega usled male površine dodeljenog zemljišta, agrarnoposedovna struktura nije bitnije izmenjena, pa je agrarni problem i dalje bio aktuelan. Pod takvim okolnostima siromašno seosko stanovništvo emigriralo je u evropske i prekomorske zemlje. Gaćeša je prikazao tok i razmere emigracije iz Vojvodine, utvrđujući, na osnovu raspoloživih podataka koji se odnose na period od 1925. godine, njihova osnovna obeležja. Pored iseljavanja stanovnika iz Vojvodine u evropske i prekomorske zemlje, Gaćeša je u ovom radu ukazao i na sezonska iseljavanja, odnosno na pojavu sezonskog zapošljavanja poljoprivrednih radnika, prvenstveno u Nemačkoj i Francuskoj.

Problematika migracionih kretanja nakon Drugog svetskog rata u istraživanjima Nikole Gaćeše obuhvatila je i iseljavanje stanovništva iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu, koje je izvedeno po osnovu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Tom temom Gaćeša se bavi u radu "Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945-1948". Kako je odobrena bosansko-hercegovačka zemaljska zemljišna kvota za naseljavanje u Vojvodinu bila upadljivo najveća u odnosu na kvote iz drugih delova Jugoslavije, a uz to je i interes za učešće u kolonizaciji kod ovog stanovništva bio veoma izražen, sprovođenje kolonizacije obuhvatilo je 3,29% od ukupne populacije u Bosni i Hercegovini. U Vojvodinu je iz ovog područja naseljeno 13.096 porodica, odnosno 78.576 lica. U nacionalnoj strukturi ove populacije dominiralo je srpsko stanovništvo, jer je u toj strukturi učestvovalo sa 98%. To obeležje iseljeničke populacije uticalo je, kaže Gaćeša, pored ostalog, i na jačanje srpskog etničkog elementa u Vojvodini, sa jedne, i na njegovo slabljenje u Bosni i Hercegovini, sa druge strane.

Istraživanja koja tretiraju problematiku demografskog razvitka Vojvodine zaokružena su radom pod nazivom "Demografski razvitak Vojvodine od početka

XVIII veka do 1981. godine". Gaćeša analizira demografske procese i kretanja stanovništva na ovom tlu, počev od kraja turske vladavine u Vojvodini pa do demografskog razvitka Vojvodine nakon Drugog svetskog rata, pri čemu njegova analiza doseže do početka osamdesetih godina. U radu su date osnovne napomene o tokovima kretanja stanovnika na ovom području, okolnostima pod kojima su se odvijala i razlozima koji su ih uslovljavali. Tako je pokazano kako se "stvarala izuzetna verska i jezička šarolikost današnjeg vojvodanskog prostora". U tekstu su prikazane osnovne karakteristike i obeležja razvitka vojvodanske populacije nakon Drugog svetskog rata i ukazano je na neka zanemarena i nedovoljno izučena pitanja iz ove problematike, kao

što je pitanje nacionalne strukture vojvodanske populacije.

Najelementarniji prikaz radova iz ove knjige pokazuje da su gotovo sva značajnija pitanja vezana za razvoj agrara na području Vojvodine i Jugoslavije zastupljena u njoj. Obilje podataka sakupljenih uglavnom iz izvorne arhivske dokumentacije, ali i iz obimne literature koju je autor konsultovao, već po sebi ovu knjigu čini korisnom i vrednom. Način na koji ih Gaćeša tumači i zaključci izneti u ovim radovima, jedan su od osnovnih kvaliteta knjige. Knjiga Nikole Gaćeše "Radovi iz agrarne istorije i demografije" predstavlja izuzetan doprinos izučavanju agrara i migracionih kretanja u Vojvodini i Jugoslaviji.

Dr Vera GUDAC

Vera Vratuša-Žunjić, *Razvoj, religija, rat*, Beograd 1995.

Docent na predmetu Uvod u teoriju društva, Filozofskog fakulteta u Beogradu, Vera Vratuša Žunjić, objavila je knjigu u kojoj su objedinjena istraživanja nastala u okviru rada na projektu Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta "Razvoj sociološke teorije i metodologije". Veći deo sadržaja ove knjige već je dospelo do javnosti bilo preko časopisa ili saopštenja na naučnim skupovima, ali su za potrebe knjige, radi uklapanja u celinu, u radove unete potrebne dopune.

Kako sam autor kaže, u istraživanje je krenula sa ciljem da ispita društveno-istorijske okolnosti dugotrajnog zanemarivanja neekonomskih aspekata društvenog razvoja i njihovog kasnijeg hipostaziranja u odlučujući faktor razvoja. V.V. Žunjić polazi od, na prvi pogled, paradoksalne pojave da slični kulturni sadržaji u nekim prostorno-vremenskim odsećcima stvarnosti mogu biti prepreka, a u drugim podsticaj rrazvoja. U jednim oni mogu biti duhovna sila integracije društvenih zajednica, a u drugima sila njihove dezintegracije kroz oružane sukobe. Autor ovu pojavu pokušava da

protumači smisaono i objasni u kontekstu strukturalnih promena klasne podele rada u lokalnim i međunarodnim razmerama.

U prvom poglavlju pod naslovom "Pojam razvoja, teškoće i paradigme njegovog istraživanja" autor ispituje uticaj pojedinih teorijskih definicija razvoja i metodološku operacionalizaciju njihovih indikatora na empirijska istraživanja razvoja. Dilemu između kvantitativne, sinhronične, objektivističke, tehnicističke perspektive istraživanja "odozgo prema dole", sa jedne strane, i dijahronične, subjektivističke perspektive istraživanja razvojnih problema "odozdo prema gore", sa druge, V.V. Žunjić odbacuje kao lažnu. Ona konstatuje da su obe perspektive nedostatne i da vode u sociologistički ili psihologistički reducionizam. Razvoj društva je shvaćen kao istorijska smena međusobno povezanih strukturalnih promena diferencijacije i integracije u svim relativno autonomnim sferama društvenog života, često prouzrokovanih neočekivanim posledicama namerno usmerenih akcija sukobljenih društvenih aktera. Njihova akcija je up-